конкретизацію отримали в цивільних кодексах союзних республік. Зокрема, в законодавство УРСР про спадкування були внесені зміни і доповнення, якими вперше було вирішено питання про спадкування з "іноземним елементом", також було розширено права спадкоємців за законом, які проживали разом із спадкодавцем не менше одного року до його смерті – всі вони отримували предмети звичайної домашньої обстановки незалежно від їх черги і спадкової частки; чинне законодавство розширило коло спадкоємців за законом першої черги, включивши до нього працездатних батьків померлого; встановлювалась повна свобода заповітів, при цьому зберігалась обов'язкова частка на користь неповнолітніх і непрацездатних спадкоємців, розширено коло спадкоємців за законом, до яких стали відносити усиновителів, дідів і бабів померлого.

Прийняття Основ цивільного законодавства СРСР підвело підсумок становлення радянського спадкового права і створило підстави його подальшого розвитку.

---

[1] Брандербургский Я.К. К развитию декрета об отмене наследования // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 11. – С. 1–2.

[2] Серебровский В.И. История развития советского наследственного права // Вопросы советского гражданского права (под ред. проф. М.М. Агаркова). – М., 1945; Дроников В.К. Наследственное право УССР. – К: Выща школа, 1974.

[3] Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні. – К., 1996. – 27 с.

[4] СУ РСФСР. – 1922. – № 71. – С. 904; СУ УССР. – 1925. – № 55. – 780 с.

[5] СЗ. СССР. – 1926. – № 6. – С. 37.

[6] СУ РСФСР. – 1926. – № 13. – С. 101.

[7] Там само. – 1928. – № 47. – С. 355.

[8] Там само. – 1928. – № 65. – С. 468.

[9] СУ УССР. – 1922. – № 55. – С.780; Спорные вопросы наследственного права // Вестник советской юстиции. – 1925. – № 12. – С. 470–471.

[10] Ведомости Верховного Совета СССР. – 1945. – № 15.

[11] Антимонов Б., Горзон С. и Шлифер Б. Наследование и нотариат. – М., 1946. – 3 с.

[12] Граве К.К. Вопросы наследственного права в практике Верховного Суда СССР. – М., 1949.

Заіка Ю.О.,
заступник начальника кафедри цивільного права Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук, доцент, м. Київ

ЗАКОНОДАВЧІ ПРОБЛЕМИ СПАДКОВОГО ПРАВА

Спадкове право – один із найбільш стабільних цивільно-правових інститутів. Спадкування тісно пов'язане не лише із сімейними правовідносинами, а і з відносинами власності, тому покривпливі, не виважені, недостатньо апробовані новації окремих сталих його положень, можуть обумовити непередбачені негативні наслідки.

Невипадково в Російській Федерації, незважаючи на те, що перша частина ЦК набула чинності ще в 1994 р., третя книга ЦК "Спадкове право" обговорюється фахівцями по сьогодні. Прийняття нового ЦК України обумовлює необхідність коментування і осмислення окремих цивільно-правових інститутів, окремих статей, щоб забезпечити елементарне розуміння та застосування нових законоположень.

1. Коло спадкоємців за законом. Питання про те, кого законодавець повинен віднести до спадкоємців за законом, про принципи і критерії визначення цього кола осіб залежить від соціальної суті спадкоємства. Майно померлого повинно бути передане найбільш близьким для спадкодавцям особам. Саме вони повинні стати власниками, і це дійсно буде відповідати волі померлого. В новому ЦК знайшли відображення ідеї окремих фахівців, висловлені ще на початку тридцятих років, щодо розширення кола спадкоємців за законом. Якщо перші дві черги залишені без змін, то до третьої черги віднесені дядько і тітка спадкодавця, а до четвертої черги - члени сім'ї спадкодавця. В діючому законодавстві відсутнє легальне визначення поняття "член сім'ї". Навіть у відповідному роз'ясненні Конституційного Суду це питання залишилося по суті без відповіді. Такі ознаки, як спільне проживання і ведення господарства – критерії недостатні. І хоча цілком слушним є зауваження проф. З.Ромовської що ознака "спільне ведення господарства" не стосується немовляти чи, наприклад, паралізованого батька [1, с. 63], і в ст.3 нового Сімейного кодексу України зазначено, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, поняття член сім'ї залишається поняттям оціночним. А в контексті рішення про ліквідацію інституту прописки можна лише поспівчувати суду, який буде розглядати спори претендентів на спадщину щодо членства в сім'ї померлого.

В новому ЦК від спадкування по суті усунуті утриманці, які сьогодні спадкують поруч із тією чергою, яка закликається до спадщини. Віднесення утриманців до п'ятої черги спадкоємців розробники нового ЦК обґрунтовують тим, що сьогодні допомагати чужій дитині чи особі похилого віку стає небезпечним, оскільки у разі смерті свого благодійника вони дістають право на спадкування разом із дружиною, дітьми померлого і таким чином "добро очікує кара [2, с.107]. Нам здається, що таких побоювань можна уникнути, позбавивши утриманців права на обов'язкову частку спадщини. В такому випадку, якщо ставлення спадкоємця до них зміниться, він може виключити їх з числа спадкоємців шляхом складання заповіту. Своє відношення до утриманців спадкодавець висловив чітко і недвозначно ще за життя: він спільно проживав разом з такими особами і надавав їм допомогу, яка була основною. Позбавити утриманців засобів існування означає спотворити волю спадкодавця.

До п'ятої черги віднесені родичі шостого ступеня спорідненості. Розробники ЦК вважають, що залучення до спадкування далеких родичів, позбавить державу можливості безпідставно набувати майно громадян. Обґрунтованість і доцільність такого рішення викликає сумнів. По-перше, навряд чи буде справедливіше надавати майно далеким родичам померлого, які інколи взагалі не підтримують ніяких зв'язків із спадкодавцем або ж взагалі не знають про його існування. По-друге, щоб довести шосту ступінь спорідненості за жіночою лінію, троюрідній сестрі треба надати нотаріусу 12 свідоцтв про народження та шлюб (своє, своєї матері, бабусі, двоюрідної бабусі, двоюрідної тітки, троюрідної сестри). І це за умови, що ніхто з них не розривав шлюб і повторно не укладав новий. Чи зможе спадкоємець протягом встановленого шестимісячного терміну довести своє право на спадщину за умови, що нікого із згаданих родичів вже давно немає в живих [3, с. 117]?

2. Спадкування домашнього майна. Серед об'єктів спадкового правонаступництва особливе місце посідає домашнє майно. Сьогодні Україна, на жаль, за офіційними даними відноситься до однієї з найбідніших країн світу, і саме предмети домашньої обстановки та вжитку є тим майном, яким володіє кожна українська сім'я. За діючим законодавством предмети звичайної домашньої обстановки при спадкуванні за законом переходять до спадкоємців, які проживали разом із спадкодавцем не менше року, незалежно від черги. В новому кодексі спеціальний правовий режим домашнього майна скасовано. Воно потрапляє в загальну спадкову масу і спадкується на загальних підставах спадкоємцями, які закликані до спадщини.

Особливий правовий режим домашнього майна обумовлювався обставинами суто практичного характеру. Спадкоємці, які проживають разом із спадкодавцем, користуються домашнім майном спільно, і вилучення його з обігу може поставити їх в скрутне становище. Вони не вбачали сенсу в придбання ще одного телевізора, холодильника, пральної машини тощо, а, проживаючи спільно із спадкодавцем, витрачали ці кошти на спільне харчування, сплату комунальних послуг, медикаменти. На практиці важко з'ясувати, на чиї ж кошти було придбане те чи інше домашнє майно, оскільки його набуття не пов'язане ні із спеціальною формою угоди, ні з її реєстрацією.

Спадкоємці, які проживають окремо, як правило, не мають уяви, кому саме майно це належить і чи існувало воно взагалі. Нарешті багатовікова традиція українського народу передбачає, що той із дітей, який доглядає батьків, отримує домашнє майно. Інше ж майно – будинок, транспортні засоби, худобу, грошові заощадження – спадкуються на загальних підставах.

За таких обставин скасування особливого правового режиму спадкування домашнього майна вбачається передчасним і недоцільним.

3. Посвідчення "Секретного заповіту". Новий ЦК передбачає можливість складання "секретного" заповіту, тобто заповіту, із змістом якого ніхто, окрім заповідача не знайомиться. Фахівці в цілому позитивно ставляться до цієї новели, розглядаючи її як додаткову гарантію таємниці заповіту. Але виникає питання: гарантією таємниці від кого ? Діюче законодавство і так покладає на нотаріуса обов'язок зберігати таємницю нотаріальної дії. Судовій практиці невідомі справи щодо розголошення таємниці заповіту. Якщо ж нотаріус виявиться особою недобросовісною, то йому нічого не зашкодить сповістити зацікавлену особу про те, що заповідач за умов таємності вже склав заповіт...

Чи стане така новела додатковою гарантією таємниці, невідомо, але що вона зашкодить перш за все заповідачу, тут сумніву немає. При посвідченні заповіту нотаріус перевіряє відповідність його змісту діючому законодавству, допомагає заповідачу точніше сформулювати свої думки, підказує, як уникнути помилок при складанні заповіту. Незважаючи на таку кваліфіковану допомогу, як свідчить проведене нами узагальнення судової практики по справах із спадкування, які розглянуті судами м. Києва в 1999–2001 рр., кожна четверта справа стосувалася саме визнання заповіту недійсним. Суд визнавав заповіт недійсним, оскільки заповідач не підписав його, не розумів значення своїх дій на момент складання, позбавив спадщини обов'язкових спадкоємців, заповів майно, яке не належало йому на праві власності тощо і це за умов, підкреслюємо – кваліфікованої допомоги нотаріуса [4, с. 290–296].

Тому можна лише прогнозувати зростання кількості недійсних так званих "секретних" заповітів, оскільки пересічний громадянин не відрізняє заповіт від договору дарування, договору довічного утримання чи від сервітуту...

Не зовсім зрозуміла і правова природа такої угоди. Яку обставину буде посвідчувати нотаріус? Лише ту, що йому певна особа передала заклеєний конверт. То чи можна вести мову за таких обставин про посвідчення заповіту? За змістом така дія нагадує послугу нотаріуса по зберіганню документів, яка передбачена Законом України "Про нотаріат".

4. Усунення від спадщини. Інститут негідних спадкоємців з'явився у вітчизняному законодавстві в ЦК України 1963 р. За чинним законодавством від спадщини усуваються особи: які навмисно позбавили життя спадкодавця або когось із спадкоємців або зробили замах на їхнє життя; батьки після дітей, відносно яких вони позбавлені батьківських прав; батьки і повнолітні діти, що злісно ухилялися від виконання покладених на них законом обов'язку по утриманню спадкодавця, якщо ці обставини підтверджені в судовому порядку.

В новому ЦК до категорії негідних спадкоємців віднесені і особи, що умисно перешкоджали здійсненню спадкодавцем останньої волі, тобто не давали можливості скласти, змінити чи скасувати заповіт і тим самим сприяли заклику їх самих або близьких їх осіб до спадкування чи збільшення їх частки.

На жаль, матеріали судової статистики свідчать про певний постійний відсоток жорстоких, інколи зовсім безглуздих так званих "сімейних" злочинів, коли діти, батьки, подружжя, інші родичі без жалю катують, вбивають своїх близьких. Чи може суспільство дозволити отримати спадщину особі, яка покинула свого батька, конаючого в ліжку, і не викликала швидку допомогу, пожежну команду, яка плюндрувала батьківське ім'я, не сповістили про замах на життя, про інші небезпеки. Ми вважаємо, що коло негідних спадкоємців безпідставно звужено. До їх числа необхідно віднести осіб, які покинули спадкодавця у небезпеці, засуджених за вчинення злочину проти особи спадкодавця (тяжкі тілесні пошкодження, образа, наклеп тощо). Якщо ж спадкодавець, незважаючи на негідну поведінку спадкоємця, вирішить залишити йому спадщину, то він має можливість зробити заповіт.

5. Складання заповіту під умовою. В новому ЦК також передбачається, що заповідач може обумовити виникнення в особи, яка названа в заповіті, права на спадкування наявністю певної умови, як пов'язаною, так і не пов'язаною з її поведінкою (проживання в певному місці, народження дітей, здобуттям освіти тощо), і ця умова повинна існувати на час відкриття спадщини. Запропонована редакція статті свідчить не про розширення свободи заповіту, а навпаки, про можливість спотворення волі заповідача, обмеження свободи заповіту.

Так, батько умовою набуття спадщини передбачив здобуття сином вищої освіти. Останній, знаючи про цю умову, вступає до вищого навчального закладу, успішно навчається, і в цей час заповідач помирає. Оскільки умова повинна існувати на момент відкриття спадщини, то і , відповідно, син права на спадщину не набуває. Проте хіба цю мету переслідував заповідач ?

Ми вважаємо, що обставина, яка зазначена як умова заповіту, може існувати як на час відкриття спадщини, так і настати протягом певного часу, визначеного в заповіті.

Як зазначають розробники ЦК, спадкове право – один із інститутів цивільного права, який має слугувати благородній меті – гуманізації цих відносин [5, с. 23]. З цим не можна не погодитися.

Література

1. Ромовська З. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє // Право України. – 2001. – № 2.
2. Ромовська З. Реформа спадкового права // Укр. право. – 1997. – Число 1.
3.Заіка Ю.О., Співак В.М. Право власності. Спадкове право: Навч. посібник. – К.: Наук. думка, 2000.
4. Заіка Ю.О. Визнання заповіту недійсним: питання судової практики // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. – Вип. 12.
5. Передмова до проекту Цивільного кодексу України // Українське право. – 1999. – № 1.